УДК 811.111'42'37

Ю. М. Нідзельська,
кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

КОНЦЕПТОЛОГІЯ ЯК ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто концептологію як домінуючий напрям сучасного мовознавства, представлено специфіку процесів категоризації та концептуалізації дійсності. Значну увагу приділено мовній та концептуальній картинам світу, сутності прототип, а також підкреслено тісний взаємозв'язок між культурною та мовною картинами світу. У зазначеному дослідженні вказано на вагомі функції когнітивної метафори: виступати джерелом полісемії, уподібнювати гетерогенне та ототожнювати подібне.

Когнітивно-дискурсивна парадигма знань, яка визнає домінування двох напрямків досліджень: когнітивної лінгвістики і дискурсивного аналізу, свідчить про когнітивно-комунікативну спрямованість сучасної лінгвістики [1: 17; 2]. Відтак, аналізувати мовні явища варто через їхнє використання в тексті, дискурсі. Когнітивний підхід повинен бути доповненим дискурсивним аналізом. **Актуальність цієї статті** зумовлено глибоким інтересом лінгвістів до питань співвідношення мисленнєвої сфери та мови, перебігу ментальних процесів, особливостей розгляду процесів категоризації та концептуалізації світу у мовознавстві. **Об'єкт цього дослідження** − концептологія як магістральний напрям у межах сучасної лінгвістики. **Предмет дослідження** − основні поняття когнітивістики: мовна та концептуальна картини світу, категоризація та концептуалізація дійсності, прототипи та когнітивні метафори. **Мета цієї статті** полягає у тому, щоб виявити кореляцію мисленнєвої, мовленнєвої та мовної сфер та їх потужний вплив одна на одну. **Наукова новизна дослідження** − вивчення особливостей категоризації та усвідомлення світу у межах сучасної лінгвістики, розгляд основних термінів та понять когнітивно-дискурсивної парадигми.

Мета когнітивної науки – простежити за тим, як відбуваються процеси сприйняття, категоризації та осмислення світу [3: 8]. Складність когнітивізму полягає в тому, що: мисленнєві процеси не є даними досліднику в безпосередньому спостереженні; лінгвісти, структуруючи концептуальні моделі у своїх розвідках, роблять висновки, які нерідко залишаються гіпотетичними. Сучасна когнітивна наука концентрує увагу на проблемах, які пов'язані з систематизацією інформаційного потоку. У фокусі уваги − особливості процесу пізнання, аналізу та синтезу отримуваної інформації [2; 3]. Особливий інтерес становлять процеси категоризації, класифікації світу, а також системи, які забезпечують різні види діяльності з інформацією [3: 8]. У роботах із когнітивістики підкреслено, що в людському мисленні існує "*унікальна властивість обробляти інформацію, яка проявляється в операціях з дискретною безкінечністю*" [4: 128]. Мову розглядають як універсальний засіб концептуалізації явищ дійсності. Лінгвоконцептологія – нова галузь міждисциплінарного знання, яка виникла наприкінці ХХ-го ст. і зарекомендувала себе як життєздатна наукова дисципліна з чітко окресленим об'єктом і предметом. Вона є "міждисциплінарним інтегративним підходом до розуміння і моделювання свідомості, пізнання, спілкування, діяльності" [5: 34]. А. Д. Бєлова підкреслює, що поряд з інтенсивністю досліджень у межах концептології виникає небезпечна тенденція: *спроба до концептуалізації будь-якого слова* [6: 29]. Відтак, лінгвоконцептологія вивчає опредмечені в мові культурні концепти. Предметом її дослідження є етнічний менталітет носіїв певних природних мов, зокрема й сукупність групових поведінкових і когнітивних стереотипів. Оскільки концепти мають мовне вираження, вважають, що найкращий доступ до опису концептів забезпечує *мова* [7: 16]. Когнітивна лінгвістика, натомість, має встановлювати взаємозв'язок між одиницями мови та ментальними сутностями, які вони позначають, переходячи від констатації представлених мовою фактів до їх пояснення у світлі когнітивної діяльності [4: 167]. Услід за О. С. Кубряковою вважаємо, що *мова є однією з найяскравіших когнітивних здатностей* [2: 325, 235], а її адекватне пізнання відбувається при аналізі в двох системах координат: на перетині когніції та комунікації.

Людина пізнає світ значною мірою за допомогою мовних засобів, тому саме *homo sapiens* стає тією точкою, на якій мають перехрещуватися наукові пошуки. До базових установок когнітивно-комунікативної парадигми відносять антропоцентризм, адже людина є активним діячем у сприйнятті потоків інформації. У когнітивній лінгвістиці існує тенденція до гуманізації наукового знання. Проблема мовної картини світу (МКС) зводиться до фундаментального питання про специфіку відображення буття через мову. Існує думка, що КС проектується в людську свідомість фрагментарно. Саме фрагментація знань є умовою їх успішного, хоча й поетапного засвоєння індивідом [8: 7]. *МКС* задає зразки інтерпретації того, що сприймається, це *своєрідна сітка, накинута на наше сприйняття, на його оцінку, сукупність позначень, які впливають на членування досвіду та бачення ситуацій через призму мови та досвіду* [2: 64]. На думку О. С. Кубрякової, МКС є проекцією концептуальної системи нашої свідомості, куди, можливо, входять певні вроджені концепти та концепти, що склалися в процесі предметно-пізнавальної діяльності [2: 65]. Ядром мовної здатності людини є внутрішній лексикон, у якому центральне місце належить слову як одиниці зберігання знання; його необхідно розглядати як сховище концептів концептуальної системи, яке фіксує людський досвід [2: 96, 306]. Серцевину концептуальної картини світу (ККС) складає інформація, закріплена в поняттях за допомогою мовних одиниць. МКС є

© Нідзельська Ю. М., 2013

способом відбиття реальності у свідомості людини, який полягає в сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних мовному колективу. Інтерпретація навколишнього світу практично та аксіологічно за національними концептуально-структурними канонами є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості [9: 67; 10: 156]. МКС ставлять у синонімічний ряд поряд із "*ментальною моделлю*" або "*ментальним світом*". Між ККС та МКС можна спостерігати розбіжності. У ККС важливу роль відіграють фонові знання, за якими міститься невербалізований досвід. Вони є базою колективних знань, у вербалізації яких немає особливої необхідності, але це не є свідченням їхньої потенційної невербалізованості [11: 87]. Концептуальна база носіїв мови передбачає не тільки концептосферичну категоризацію, але й урахування етномовного та культурологічного кодів, які є характерними для етнолінгвокультурних спільнот. Більше того, як підкреслює С. Г. Термінасова: "*Культурна та мовна картини світу тісно пов'язані, знаходяться у стані безперервної взаємодії та походять до реальної картини світу, а точніше просто до тієї дійсності, що оточує людину*" [12: 47]. Мовні явища детально відображають культурне життя мовленнєвих спільнот.

Для того, щоб отримана людиною інформація була засвоєна, вона повинна бути структурованою. Принцип структурності проявляє себе в здатності до категоризації та концептуалізації. Концептуалізація простору свідомості, формування базових знань, категоризація понять полягають у тому, що встановлюється основне значення певного слова, яке реалізується в його вживанні [10: 294]. Таким чином, *концептуалізація* – понятійна класифікація, яка полягає в осмисленні інформації, що призводить до утворення когнітивних структур у мозку людини. Процес концептуалізації спрямований загалом на виокремлення певних крайніх для окремого рівня розгляду одиниць людського досвіду в їхньому ідеальному змістовому представленні, а процес категоризації – насамперед на об'єднання одиниць [2: 31; 3: 22; 13: 93]. Категоризація спрямована на інтеграцію ідеальних структур за принципом руху від конкретного до загального й до більш загального. У більш вузькому сенсі *категоризація* – підведення речі, явища під окрему категорію як окрему рубрику досвіду і визнання такої сутності членом цієї категорії; у більш широкому значенні категоризація є процесом формування самих категорій за виявленням суміжних або аналогічних сутнісних ознак в явищах, що досліджуються. Процеси категоризації пов'язані з усіма когнітивними властивостями людського мозку [2: 306, 307]; для людей категоризація – ефективний засіб розуміння світу [14: 122]. Категорія складається з членів категорії, об'єднаних "*родинною схожістю*". У всіх членів категорії – слів / понять – наявні цілком реальні спільні характеристики, які можуть бути виявами глибинної генетичної основи [10: 294; 14: 123; 15: 71;]. На відміну від "класичних" категорій, понятійні категорії не визначаються множиною необхідних і достатніх умов, вони мають властивості, що зближують їх із прототипами [15: 69]. Об'єкти – члени категорії – не є рівноправними між собою, її центральні члени вважають основними точками когнітивної референції згідно з Е. Рош; вони є прототипами, швидше розпізнаються, частіше вживаються, використовуються при розумінні категорії загалом [16]. Як прототипи можуть виступати типові приклади, соціальні стереотипи [3: 36]. *Прототип* – типовий приклад категорії, інші елементи включаються до категорії на основі отриманої ними подібності з прототипом. Крім того, прототипна модель має лінгвістичну / когнітивну переконливість [9: 29], цей рівень слугує основою для формування концептів. Прототип постає як мінімізоване універсальне чи культурно-національне знання, що втілює найбільш типові елементи змісту категорії. Знання прототипу означає розуміння ознак, що корелюють, і в певному сенсі є взаємно залежними, за наявністю одного можливо здогадатися про існування іншого [2: 110]. Тенденції аналізу прототипів пов'язані з існуванням двох підходів до категоризації: "класичного" аристотелівського підходу та "прототипового", що корелює із ученням Е. Рош. Сучасний погляд на категорії передбачає відносини між прототиповими членами категорії та периферійними членами за ступенем схожості [17: 3], що підкреслює гнучкість категорій [14: 124]. Е. Рош вважає, що існує такий рівень категоризації, на якому людина найбільш ефективно взаємодіє з навколишнім середовищем, базисний рівень [16]. На базисному рівні категоризації категоріями виступають об'єднання, у яких зосереджені властивості, максимально релевантні для буденної свідомості [13: 14; 15: 71], цей рівень є перехідним між суперординатним та субординатним.

Повсякденна поведінка людини та орієнтація в реальному світі відображають метафоричне розуміння досвіду. Метафора, на думку основоположника теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа, за своєю сутністю концептуальна [14: 56; 18: 204], значна частина нашої концептуальної системи метафорично сконструйована. Метафору трактують як найбільш продуктивну форму концептуалізації дійсності, важливий механізм пізнання оточуючого світу, посередник між розумом та культурою [15: 70]. Метафора, згідно з поглядами Дж. Лакоффа та М. Джонсона – повсякденна концептуальна реальність людини [14: 4, 56; 15: 73], унікальний феномен мови та мислення, який знаходиться в центрі уваги когнітивної лінгвістики [14], один з універсальних семантичних процесів у мові. Базова метафора є особливим зв'язком, коли одна концептуальна ділянка розуміється в термінах іншої [14: 56; 18: 203]. Таким чином, стійкі відповідності між областю джерела та областю цілі, фіксовані в мовній та культурній традиції суспільства, отримали назву "когнітивних метафор". Метафора трактується як перенесення когнітивної структури з однієї змістової сфери до іншої, у результаті чого відбувається

освоєння концептами нової сфери – сфери мети. В. М. Телія підкреслює номінативну спрямованість когнітивної метафори на пізнання [19: 85]. Когнітивна метафора уподібнює гетерогенне та ототожнює подібне, виступає джерелом полісемії. Метафора не є виключно належністю інтелекту, а включає різні аспекти досвіду: колір, форму, звук [14: 235]. Крім того, метафора серед своїх функцій має здатність бути головним засобом концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо один тип об'єктів в термінах об'єктів іншого типу [15: 70], концептуалізуємо нефізичне в термінах фізичного [14: 54], через метафору пізнаємо абстрактні концепти [1: 244].

У сучасній лінгвістиці головним методом моделювання структур представлення знань є концептуальний аналіз (КА) [20: 110]. КА спрямований на осмислення структури концепту, який виражено мовними засобами, має визначити, як був сформований той чи інший концепт, якими є його диференційні характеристики стосовно інших ментальних сутностей. Найважливішим принципом КА є врахування суб'єкта концептуалізації, його внутрішнього світу та обсягу концепту [9: 63; 20: 127].

Представлена в мові концептуальна інформація є структурованою у вигляді фрейму, процес мислення супроводжується зміною фреймів. Категорію фрейму запровадив М. Мінський як структуру, яка репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини. Фрейми – це не "шматки" знання, що виділяються мимоволі, це одиниці, які є організованими "навколо" певного концепту. Вони мають більш або менш конвенційну природу, тому можуть описувати, що в певному суспільстві є "характерним". Саме концептуальні фрейми організовують нашу поведінку [Цит. за 21: 16-17]. Згідно з М. Мінським, фрейм представлений у вигляді дворівневої структури вузлів та відносин. Перший рівень включає вершинні вузли, а другий – термінальні вузли. "Верхні рівні" фрейму чітко визначені, оскільки утворені такими поняттями, які завжди справедливі стосовно передбачуваної ситуації. На нижчих рівнях є багато особливих вершин-терміналів, які повинні бути заповненими характерними прикладами або даними [Цит. за 3: 37]. Крім того, вважають, що у фрейму гнучка структура. У пам'яті людини зберігається великий набір фреймів, які активізуються під час пред'явлення нових сцен. Для розпізнавання сцени в пам'яті має актуалізуватися саме той фрейм, який якнайбільше відповідає гіпотезі про об'єкт, що сприймається [10: 323]. Стереотипні соціальні ситуації, характерні для якої-небудь культури, можуть бути представлені в пам'яті у формі сценаріїв таким чином, що люди можуть спілкуватися один з одним на основі цього загального знання [21: 140].

Отже, у фокусі уваги сучасних лінгвістичних досліджень перебуває неоднозначний характер відносин між мовою та мисленням, однак пріоритетом у когнітивно спрямованих пошуках повинна залишатися мова як найяскравіша когнітивна здатність людини. **У перспективі дослідження** – вивчення комунікативної та когнітивної поведінки окремих етносів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

3. Белова. А. Д. Языковые картины мира в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы / А. Д. Белова // Культура народов Причерноморья / [гл. ред. Ю. А. Катунин]. – 2002. – № 29. – С. 17–23.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, Рос. академия наук, институт языкознания, 2004. – 560 с.
5. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии) / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : ТГУ, 2000. – 123 с.
6. Жаботинская С. А. Когнитивные и номинальные аспекты класса числительных / С. А. Жаботинская. – М. : ИЯ РАН, 1992. – 216 с.
7. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Научные труды Центроконцепта. – Архангельск : Поморский гос. ун-т, 1997. – Вып.1. – С. 11–35.
8. Бєлова А. Д. Лінгвістичні перспективи і прогнози у XXI ст-ті : [зб. наук. праць] / А. Д. Бєлова // Лінгвістика XXI ст-тя: нові дослідження і перспективи. – К. : Логос, 2006. – № 1. – С. 21–32.
9. Jackendoff R. Semantics and Cognition / R. Jackendoff. – Cambridge (Mass.) MIT Press, 1983. – 283 p.
10. Герасимов В. И. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике / В. И. Герасимов, В. В. Петров ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 5–11.
11. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект: монография / Н. К. Рябцева / РАН; Институт языкознания. – М. : Academia, 2005. – 640 с.
12. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. – К. : Арт Ек, 1998. – 336 с.
13. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации : [монография] / А. Д. Белова. – К. : ИИА Астрея. – 1997. – 309 с.
14. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
15. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 244 с.
16. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 240 p.
17. Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях / А. Ченки // Вопросы языкознания РАН. – М. : Наука. – 1996. – № 2 . – С. 68–78.
18. Rosch E. Cognitive Reference points / E. Rosch // Cognitive Psychology. – 1975. – Vol. 7. – P. 532–537.
19. Clauser T. C. Domains and image schemas / T. C. Clauser, W. Croft // Cognitive linguistics. – Berlin, 1999. – Vol. 10. – P. 2–25.

20. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought / [ed. by A. Ortony]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 203–251.
21. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
22. Селиванова Е. И. Когнитивная ономасиология / Е. И. Селиванова. – К. : Фитоцентр, 2000. – 247с.
23. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Belova A. D. Yazykovie kartiny mira v ramkah kognitivno-diskursivnoi paradigmy/ A. D. Belova // Kul'tura narodov Prichernomor'ya / [gl. red. Yu. A. Katunin]. – 2002. – № 29. – S. 17–23.
2. Kubryakova Ye. S. Yazyk I znanie: na puti poluchenia znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zrenia. Rol' yazika v poznanii mira / Ye. S. Kubryakova. – M. : Yazyki slavyanskoy kul'tury, Ros. Academia nauk, Institut yazykoznania, 2004. – 560 s.
3. Boldyryev N. N. Kognitivnaya semantika (kurs lektsiy po angliyskoy philologii) / N. N. Boldyryev. – Tambov: TGU, 2000. – 123 s.
4. Zhabotinskaya S. A. Kognitivnye i nominal'nye aspekty klassa chislitel'nyh / S. A. Zhabotinskaya. – M. : IYa RAN, 1992. – 216 s.
5. Lyapin S. H. Kontseptologia: k stanovleniyu podhoda / S. H. Lyapin // Nauchnyye trudy Tsentrokontsepta. – Arhangel'sk : Pomorskiy gos. un-t, 1997. – Vyp. 1. – S. 11–35.
6. Byelova A. D. Lingvistychni perspektyvy i prognozy u XXI st-ti : [zb. nauk. prats] / A. D. Byelova // Lingvistyka XXI st-tya: novi doslidzhennya i perspektyvy. – K. : Logos, 2006. – № 1. – S. 21–32.
7. Jackendoff R. Semantics and Cognition / R. Jackendoff. – Cambridge (Mass.) MIT Press, 1983. – 283 p.
8. Gerasimov V. I. Na puti k kognitivnoy modeli yazyka // Novoye v zarubezhnoy lingvistike / V. I. Gerasimov, V. V. Petrov ; [per. s angl.]. – M. : Progress, 1988. – Vyp. 23. – S. 5–11.
9. Ryabtseva N. K. Yazyk i yestestvennyi intellekt: monographia / N. K. Ryabtseva / RAN; Institut yazykoznania. – M. : Academia, 2005. – 640 s.
10. Shtern I. B. Vybrani topiky ta leksykon suchasnoi lingvistuky. Entsyklopedychny slovnyk / I. B. Shtern. – K. : Art Ek, 1998.– 336 s.
11. Belova A. D. Lingvisticheskie aspekty argumentatsii : [monographia] / A. D. Belova. – K. : IIA Astreya. – 1997. – 309 s.
12. Ter-Minasova S. G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsia / S. G. Ter-Minasova. – M. : Slovo, 2000. – 624 s.
13. Kubryakova Ye. S. Kratkiy slovar' kognitivnyh terminov / Ye. S. Kubryakova, V. Z. Dem'yankov, Yu. G. Pankrats, L. G. Luzina. – M. : MGU, 1996. – 244 s.
14. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 240 p.
15. Chenki A. Sovremennye kognitivnye podhody k semantike: shodstva i razlichiya v teoriyah i tselyah / A. Chenki // Voprosy yazykoznania RAN. – M. : Nauka. – 1996. – № 2 . – S. 68–78.
16. Rosch E. Cognitive Reference points / E. Rosch // Cognitive Psychology. – 1975. – Vol. 7. – P. 532 – 537.
17. Clauser T. C. Domains and image schemas / T. C. Clauser, W. Croft // Cognitive linguistics. – Berlin, 1999. – Vol. 10. – P. 2–25.
18. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought / [ed. by A. Ortony]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 203–251.
19. Telia V. N. Konnotativny aspect semantiki nominativnyh yedinits / V. N. Telia. – M. : Nauka, 1986. – 143s.
20. Selivanova Ye. I. Kognitivnaya onomasiologia / Ye. I. Selivanova. – K. : Phitotsentr, 2000. – 247 s.
21. Deik van T. A. Yazyk. Poznaniye. Kommunikatsia / T. A. van Deik ; [per. s angl.]. – M. : Progress, 1989. – 312 s.

Матеріал надійшов до редакції 7.05. 2013 р.

Нидзельская Ю. М. Концептология как доминирующее направление современного языкознания.

В статье рассматривается концептология как доминирующее направление современного языкознания, продемонстрирована специфика процессов категоризации и концептуализации реальности. Значительное вниминие уделяется языковой и концептуальной картинам мира, сущности прототип, а также подчеркнута тесная взаимосвязь между культурной и языковой картинами мира. В исследовании указываются важные функции когнитивной метафоры: выступать источником полисемии, делать подобным гетерогенное и отождествлять похожее.

Nidzelskaya Yu. M. Conceptology as the Main Branch of the Modern Linguistics.

The above-mentioned article presents the conceptology as the main branch of the modern linguistics, the peculiarities of the process of categorization and conceptualization of reality. Thorough attention is paid to the linguistic and conceptual models of the world, the notion of the prototype, and it is dealt with the close relationship between cultural and linguistic models of the world. The above mentioned investigation is connected with the main functions of the cognitive metaphor: to be a source of polysemy, liken heterogeneous items and identify the similar items.